

му музеї ім. В.В. Тарновського, як суттєве, хоча й малодосліджене джерело подальшого вивчення феномену української культури, з'ясування особливостей її становлення, проблем розвитку наприкінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: І. Шраг, діячі національно-визвольного руху, епістолярій, українська культура, книгодрукування, преса.

Демченко Т.П. Материали личного фонда Ильи Шрага в Черниговском историческом музее им. В.В. Тарновского як источник изучения культурного наследия Украины

В работе рассматривается содержание писем представителей украинского национально-освободительного движения, находящихся в личном фонде И. Шрага в Черниговском историческом музее им. В.И. Тарновского, как важный, хотя и малоизученный источник дальнейшего исследования феномена украинской культуры, особенностей ее положения, проблем развития в конце XIX – начале XX века.

Ключевые слова: И. Шраг, деятели национально-освободительного движения, эпистолярій, украинская культура, книгопечатание, пресса.

Demchenko T.P. The papers of the personal I. Shrag's fund in the Chernihiv Tarnovskiy Historical Museum as source for the studying of the Ukrainian cultural heritage.

The article deals with contents of the leading figures of the Ukrainian national liberation movement's letters to I. Shrag, which retain in funds of the Chernigov Tarnovskiy Historical Museum. The letters interpret as the important, though insufficiently explored source of the following research the Ukrainian culture's phenomenon, the peculiarity of her condition, problems of her development at the end of XIX – at the beginning of XX centuries.

Key words: I. Shrag, the representatives of the national liberation movement, epistolary heritage, the Ukrainian culture, national liberation movement, book publishing, the press.

[надійшло до редакції: 27.09.2012 р.]

УДК 94 (474.51)+904:72

Ігор ІГНАТЕНКО
(Чернігів)

Обґрунтування віртуальної 3D реконструкції Верхнього замку в Чернігові на зламі XVII – XVIII ст.

У зв'язку з благоустроєм парку на Валі в Чернігові, територія якого підпорядкована Національному архітектурно-історичному заповіднику “Чернігів стародавній”, адміністрація заповіднику зробила замовлення проекту візуалізації зовнішнього вигляду Чернігівської фортеці. Для першого етапу роботи, був узятий Верхній Замок як відокремлений об'єкт, що має завершену композицію.

На даний момент тривимірних реконструкцій Чернігівського Верхнього Замку межі XVII–XVIII ст. не існує – є лише його зображення на живописному полотні чернігівського історика-аматора Г.Й. Петраша із зображенням Чернігівської фортеці з висоти пташиного лету.

На основі історичних джерел і аналогій автор даного дослідження виготовляв креслення планів і проєкцій реконструйованих об'єктів у графічному редакторі, а також

зробив добірку фото та графічних матеріалів для ілюстрування окремих елементів споруд. Після цього матеріали передавалися художнику з 3D-дизайну А.Б. Дєдову для подальшої побудови об'єктів у трьохвимірному вигляді.

У якості джерел для реконструкції були використані текстові документи – розписні списки 1682 та 1701 р. [17; 23], плани чернігівської фортеці XVIII ст. [11–16; 22], а також матеріали археологічних розкопок на території Верхнього Замку [2; 37]. Для реконструкції окремих елементів будівель використані, як аналогії, зображення на абрисах міст XVII ст. [10; 19, с. 20–21, 29; 21, с. 263] й інші публікації з історії архітектури, етнографії та військової справи.

Верхній Замок займав підвищення на краю надзаплавної тераси р. Десни в південно-західній частині давньоруського дитинцю. Ділянка замку здіймається на 17 м над рівнем заплави – подолом старовинного Чернігова. На сьогоднішній момент верхня площа об'єкту обіймає площу біля 0,4 га.

На зламі XVII–XVIII ст. у Верхньому Замку розміщувався гарнізон московського війська. Характеристики споруд замку вказують на їх будівництво за російськими зразками. Будівництво фортець у Московщині суворо регламентувалося з боку держави, для контролю за роботами складалися текстові описи та креслення [19, с. 12–15].

Образ фортеці формується насамперед її оборонними спорудами, для реконструкції цим елементам приділялося найбільше уваги. Згідно джерел, у 1682 р. стіни замку були зроблені з дубового лісу “в два бревна с тарасами”, проміжок між колодами у піваршина був засипаний землею [17, с. 89]. На профілях 1739 р. [18] показані поперечні розрізи мурів замку, де зображена подвійна стіна з круглих колод, поверху якої лежить вузький поміст. Висота стіни дорівнює 1,5 сажням, при товщині лісу від 18 до 27 см.

Під час археологічних розкопок 1991 р., у північно-східній частині Верхнього Замку, автором даного дослідження були виявлені рештки фортифікаційних конструкцій XVII–XVIII ст. Вони являли собою заглиблену в насип валу обгорілу дерев'яну кліть. Східна її стіна була подвійною, стіни виконані з колод діаметром 0,12–0,18 м. Колоди з'єднані врубкою з однією бічним вирізом (зверху чи знизу). Проміжок між ними шириною 0,8–0,85 м був заповнений ґрунтом, перемішаним із битою плінфою XII ст. Підлога кліті заглиблена на 2 м від сучасної денної поверхні. В межах розкопу конструкція збереглася на висоту 10 вінців (1,3–1,4 м), довжина стіни складає 3,3–3,4 м. При зачищенні ділянки на північній-захід від розкопаного тарасу були виявлені сліди іншої горілої дерев'яної конструкції. Довжина проміжку між зрубами складає 3,6 м. Відомо, що типова довжина тарасів дорівнювала 3–4 сажням (6,4–8,5 м), відтинки у половину цієї величини називали “півтарасами” [5, с. 83].

По лінії фасаду стіни в проміжках між зрубами не виявлено жодних конструкцій XVII–XVIII ст. Вірогідно пустотілі чарунки муру з амбразурами для стрільців, межували з тарасами повністю засипаними ґрунтом, які не потребували заглиблення в землю. Цей прийом застосований у фортечній огорожі Олонця (1649 р.), де вузькі клітини заповнювалися землею, а широкі залишалися пустими для влаштування “підшовного бою” [5, с. 88]. Подібне чергування зрубів, більш і менш заглиблених у землю, простежене під час розкопок насипу валу XVII ст. Литовського замку Батурина [3, с. 71] Поверх стіни замку в Чернігові розміщувався бруствер (облам), який був зроблений із дубового бруса [17, с. 89].

Для реконструкції способу кріплення брусів обламу автором запропоноване таке рішення: закріплення брусів “взаплот” у вертикальних стовпах, які спираються на балки, винесені за межі площини стіни для влаштування підсябиття. Балки могли вкладатися на зруби у середніх частинах тарасів – у такому випадку “шви” між секціями

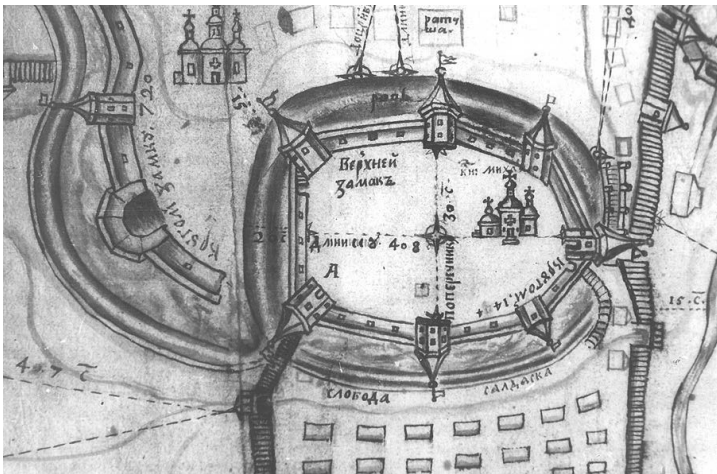
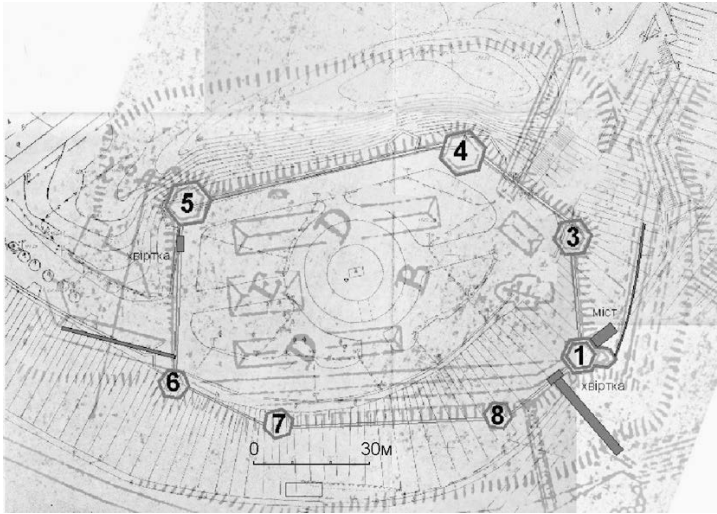

Схема укріплень Верхнього замку (вгорі)
Верхній замок на Абрисі Чернігівському 1706 р. (внизу)

обламів і тарасів чергують-ся у шаховому порядку. Така конструкція, на нашу думку, відображена в малюнку Старої Київської фортеці на плані 1695 р. [10].

У списку 1701 р. констатується: “наверху (стіл) катки погнили” [23, с. 91]. Катки – це колоди, які скачували на супротивника під час приступу, цей прийом широко вживався у московітів [5, с. 93]. У фортецях катки вкладалися зверху покрівлі, як це було у Воронежі [5, с. 92], або на обламах і під покрівлю – як в Олонці [5, с. 93]. Конструкція дашку над галереєю може бути реконструйована за зразком Якутської фортеці, а також зображення на латиномовній мапі Торжка, де фортечна стіна з галереєю показана у розрізі [21, с. 273]. Дахи на стінах укривалися дубовим тесом [5, с. 93]. Їх інколи фарбували у червоний колір суцільно чи окремими секціями, залишаючи проміжки не-

фарбованої покрівлі [19, с. 239, 265]. У стіні показані 2 хвіртки, одна з яких, що поєднувала замок із нижнім острогом (де проживав московський гарнізон) згадана в писемних джерелах [17, с. 89]. Від цієї хвіртки до будівель слободи в межах острогу спускалися сходи.

Фортечний мур із півночі, північного сходу та частково заходу й сходу був прикритий ровом. Судячи з профілів 1739 р., у західній частині замку ширина рову разом із контрескарпом і ескарпом дорівнювала 12,3 сажням (26 м). Ширина рову з північного боку сягала 30 м, глибина коливалася від 9 до 12 м від рівня верху замку і 4–5,5 м від рівня еспланади.

По кутах полігону утвореного пряслами фортечної стіни були розставлені башти. В розписному списку 1682 р. йдеться про 6 башт [17, с. 89], на Абрисі Чернігівському 1706 р. їх зображено 7 (рис. 1), а в розписному списку 1701 р. згадується 8 башт Верхнього замку. На інструментальних кресленнях планів Чернігівської фортеці 1739–1774 років кількість башт коливається від 5 до 6 [11–15; 18]. Слід зазначити, що кількість і місце розташування башт визначалися формою стін. Вежі повинні були фланкувати підступи до стін, тому на кутах укріплення могло бути розміщено не більше 7 башт. Восьмою, вірогідно, була врахована мала башта, яка була поєднана з в'їзною (рис. 2). Безсумнівно, що всі 8 башт вже існували у 1682 р., однак укладач списку виокремив “проезжие ворота”, які склалися з двох башт, і вказав 5 старих і 1 новозбудовану. Новою, певно, була найменша вежа (№ 8) на південний захід від головної брами, оскільки південно-східний кут замку найбільше страждав від зсувів ґрунту. В період між 1706 і 1739 р. відбувся особливо сильний зсув, унаслідок якого впали південні башти (№ 7 та № 8) з куртиною між ними. Ці зміни зафіксовані кресленнями замку.

Про зовнішній вигляд башт Верхнього Замку можна скласти уявлення за малюнком Абрису Чернігова 1706 р. [22]. Всі башти зображені гранчастими, вони мають високі шатрові дахи, що завершуються “яблуками”, над якими встановлені прапорці. Пропорції споруд на малюнку такі: висота башт до облямів дорівнює їх ширині, а висота даху майже дорівнює висоті стін башт до облямів. Покрівлі веж укривали дранкою [20, с. 48], інколи – фарбували суриком або зеленою фарбою [19, с. 239]. На більшості креслень башти показані “шестистінними”. На профілі 1739 р. показаний перетин огорожі замку через башту № 3. Споруда зроблена з круглих колод, відстань між стінами башти по зовнішній межі складає 7 м. Висота башти до обляму – 4,7 м, облам рублений із чотирьох вінців, здіймається приблизно на 3 фути (0,9 м). Стіни башти складені з колод 39–43 см у діаметрі. Розміри башт залежали від довжини лісу, ширина їх стін коливалася між 2 та 4 сажнями, хоча інколи дорівнювала 5 сажням. Висота башт без даху складала 3–6,5 сажнів [5, с. 97]. На вежах установлювалися гармати, причому великі стояли нагорі, а біля нижніх бійниць розміщувалися “отривки” – пошкоджені гармати [7].

Захист в'їзду забезпечувався двома поєднаними баштами, одна з яких була проїзною, у нижній частині вона мала подвійні стіни [23, с. 91]. Нами відтворено зовнішній вигляд вежі з обхідною галереєю та вишкою для спостереження (рис. 3). У проїзній вежі було розміщено чотири гармати [17, с. 94]. Від маленької башти, поєднаної з проїзною вежею, починається огорожа у вигляді тину чи палісаду, що опускається схилом до Нижнього острогу. Інша огорожа – у вигляді п'ятирядного тину – прямує від цієї ж башти вздовж краю тераси на північний схід. Тин проходив гребенем невисокого валу, висота тину на профілі 1739 р – біля 1 сажню. Від брами до дороги через рів був перекинутий місток. У такий спосіб проїзна вежа, куртина замку між воротами і баштою № 3 з одного боку та тин із іншого утворювали захисну конструкцію на зразок захabu.

У мирний час охоронці брами мешкали в двох караульнях на території замку [17, с. 91]. Зовнішній вигляд караулень відтворений за розмірами і виглядом караульні Чернігівської фортеці кінця XVIII ст. [16].

У 1682 р. на озброєнні замку стояло 20 бронзових і залізних гармат. Частина з них була встановлена на баштах, решта стояла в “сараях для поставлень пушек”, що знаходився біля караульної ізби. На абрисах російських фортець зустрічаються 2 типи споруд,

пов'язаних із гарматами. Перший – це закрита зрубна будівля, другий – навіс на вертикальних стовпах із навскісними підпорами. Оскільки в Чернігівському замку частина припасів пов'язаних із артилерійською справою зберігалася в “казенном анбарі”, то дану будівлю вирішено за зразком Олонецького гарматного двору [21, с. 263] (рис. 4).

Поблизу Проїзної вежі у східній частині замку височіла церква в ім'я Св. благовірного князя Михайла і боярина його Федора [23]. Цей дерев'яний триверхий храм був побудований у 1691 р. чернігівським воєводою, окольничим Богданом Полюбиним за чолобитною солдат гарнізону. Він позначений на низці планів і креслень Чернігова. Вірогідно, дерев'яна церква стояла на руїнах давньоруського цегляного храму рештки якого в 1989 р. були розкопані археологами під керівництвом П. Гребеня [2, с. 21–23]. Автором даного дослідження встановлено, що в XVII ст. наземні частини давньої церкви були розібрані, а будівельний матеріал використаний для забування тарасів [1; 2].

На планах церква зображена трьохзрубною. Найбільший – середній – зруб має квадратну форму з довжиною сторін біля 8 м, та двома вужчими зрубамі із заходу та сходу. На плані 1751 р. ці компартименти заокруглені, чого в дійсності не могло бути. Нами відтворено вигляд і пропорції храму за Абрисом, зберігаючи габарити споруди з інструментальних планів. Дерев'яна покрівля лемехом, дерев'яний хрест, відсутність шалювання були обрані, щоб підкреслити близькість до споруд Московщини, хоча композиційне вирішення церкви, хрещаті вікна наближують храм до традиційно українських будівель. Дуже близькою за зовнішнім виглядом до храму Верхньому Замку є Покровська церква 1758 р., що збереглася у с. Кожанка на Фастівщині [6, с. 55].

Для проживання гарнізону під час облоги в замку були збудовані ізби. В 1682 р. тут стояло 7 старих і 8 нових ізб. На реконструкції ізби зображені у вигляді однокамерних будівель. Такий тип житла подекуди проіснував до початку XX ст. [8, с. 29]. У XVII ст. курні ізби опалювали за допомогою “чорних печей” – дим із приміщення виводився через маленькі волокові віконця, або через “димники” виготовлені з дошок. Вікна зі склом були лише в горнищах або світлицях [20, с. 63–64]. Двері, як правило не мали залізних завіс, що почали широко розповсюджуватись лише з XIX ст. [8, с. 78–79]. Для спорудження замкових будівель певно використовувалися традиційні з'єднання колод у “руські вугли” – тобто в обло, в охлоп і в охряпку з випусками [8, с. 90–91]. Дахи будинків і господарських споруд укривали солом'яною не тільки в Україні та південних районах Росії (Курськ, Воронеж), але й північніше – у Підмосков'ї [20, с. 47–48].

Результатом регламентації була поява в містах щільних смуг забудови з майже суцільним фронтом будинків [30, с. 24]. В такому вигляді на реконструкції відтворене внутрішнє планування Верхнього Замку, в цілому воно співпадає з розплануванням цієї території середини XVIII ст., коли замість ізб у Верхньому Замку розташовувалися цейхгаузи.

“Сарай для гармат”. Реконструкція.

У замку зберігалися великі запаси продовольства, які могли б забезпечити потреби не тільки гарнізону, але й польової армії. Для цього використовувалися 4 житниці, “большой анбар” і 11 зернових ям, які вміщували кілька сотень тон зерна [17, с. 91]. За основу реконструкції “большого анбару” взяті малюнки житниць із абрису Тобольська. Вони представляють собою велику двоповерхову споруду з вузьким верхнім ярусом [19, с. 20–21], що слугував для завантаження зерна та вентиляції. Будівлі подібного типу існували до ХХ ст. Схожу конструкцію має “каретний двір” у садибі Дараганів у м. Козелець на Чернігівщині. Менші житниці відтворені за зразками комор російських міст ХІХ – початку ХХ ст. Для зберігання надлишкових обсягів зерна використовувалися зернові ями. Одна з таких ям була розкопана автором даного дослідження із зовнішнього боку замкового рову в Чернігові. Вона мала грушоподібну форму, глибина

Вид Верхнього замку з боку проїзної вежі. Реконструкція.

ями складала 2 м, а найбільший діаметр 2,3 м. З середини яма була обкладена листами бересту [1, с. 197]. Над зерновими ямами могли споруджуватися дашки, що захищали збіжжя від атмосферних опадів. Можливо такі конструкції зображені у вигляді маленьких споруд пірамідальної форми на абрисі Тобольська поруч з “підвалом” [19, с. 21].

У замку під пильним оком охорони перебував військовий арсенал – “казенний анбар”, який стояв на “зелейном погребі”. Тут зберігалися ядра і шріт для гармат, кулі; в пороховому льосі, крім пороху, знаходилися мушкети, мотанки гноту для вогнепальної зброї, кулі, кулелійки, бердиші [17, с. 90].

На Абрисі в межах замку поблизу башти № 7 зображений прямокутник, який імовірно позначав приказну ізбу. В розписних списках ця будівля характеризується так: “приказная изба на подклете. Перед нею сени да клеть, а под клетью соляной анбар” [28, с. 90]. Приказна ізба – “двойня с сени” [23, с. 91]. Це типовий для Росії трьохкамерний двоповерховий будинок. Якщо в ХVІІ ст. подібні будівлі мали державні установи та заможні люди, то в ХІХ ст. цей тип будинку широко розповсюдився не тільки

в російських містах, але й у селах. Такі споруди досить часто привертали до себе увагу етнографів і архітекторів [4; с. 9].

Необхідність розвитку туризму вимагає збільшення кількості об'єктів показу, для цього створюються “макети” в натуральну величину з використанням неавтентичних матеріалів і будівельних прийомів. Вони не завжди мають достатнє історичне обґрунтування. В низці випадків подібні споруди деформують оточуюче історичне середовище, також при їх зведенні можуть бути пошкоджені археологічні пам'ятки. Історично обґрунтовані віртуальні 3D реконструкції після наукової апробації можуть слугувати основою для подальших розробок архітектурних проектів з відновлення давніх споруд, або взагалі бути більш дешевою і безпечною цьому альтернативою.

Дана реконструкція Верхнього Замку зламу XVII–XVIII ст. в Чернові має недоліки. Тому тема цієї віртуальної реконструкції, як і реконструкції Чернігівської фортеці загалом потребує подальших розробок як з історичного, так і з технічного боку.

Джерела та література

1. *Василенко А.А. Игнатенко И.М.* Отчет об охранных археологических работах на детинце города Чернигова Вал (Цитадель) – Чернігів, 2002. – 205 с.
2. *Гребінь П.Н., Коваленко В.П.* Дослідження Верхнього замку в Чернігові в 1989 р. // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С.16–24.
3. *Коваленко В.П., Ситий Ю.М.* Оборонні споруди Литовського замку в Батурині // Сіверщина в контексті історії України (Матеріали шостої науково-практичної конференції). – Суми : Видавничий будинок “Еллада”, 2007. – С. 68–73.
4. Коломенское государственное музей-заповедник. Альбом / Авт.-сост. Г.Н. Гамалея. – Л. : Аврора, 1986. – 129 с. ; ил.
5. *Ласковский Ф.* Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч.1. Опыт исследования инженерного дела в России до XVIII столетия. – СПб. : тип. Императ. Акад.Наук, 1858. – 316 с.
6. *Маленков Р., Година О.* Дванадцять маршрутів Київщиною. – К. : Грані-Т, 2008. – 104 с.
7. *Михайлов А.А.* Артиллерийское вооружение крепостей Псковской земли в XVII в. (на примере Гдовской, Изборской и Островской крепостей) // Вопросы истории фортификации. – 2011. – № 2. – С. 117–123.
8. Народна архітектура українських Карпат XV–XX ст. / Гошко Ю.Г., Кішук Т.П., Могитич І.Р., Федака П.М. – К. : Наукова думка, 1987. – 269 с. ; ил.
9. *Пилявский В.И., Тиц А.А., Ушаков Ю.С.* История русской архитектуры : Учеб. для вузов. – Л. : Стройиздат, Ленингр. Отд-ние, 1984. – 512 с. ; ил.
10. План Киева составленный в 1695 г. Издание Киевской Комиссии для разбора древних актов. – К. : Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. – 7 с.
11. План с профилями Черниговской крепости 1754 г. // Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, Вф, 1801, 1 арк.
12. План Черниговской крепости 1772 г. // Російський державний історичний архів, ф. ВУА, спр. 22813, 1 арк.
13. План Черниговской крепости в красках 1776 г. // Російський державний військово-історичний архів, ф. ВУА, спр. 662035, 1 арк.
14. План Черниговской крепости с облегающей ситуацией 1739 г. // Російський державний військово-історичний архів, ф. 349, оп. 43, спр. 1566, 1 арк.
15. План Черниговской крепости с показанием проекта 1751 // Російський державний військово-історичний архів, ф. 3, спр. 1519, 1 арк.
16. Планы и профили Черниговской крепости 18 ст. // Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, Вф. 1927, 22 арк.
17. *Половникова С.О.* “Росписной список” Чернігівської фортеці 1682 р. // Чернігівська старовина : Зб. наук. пр., присв. 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 88–100.

18. Профили Черниговской крепости и замка 1739 г. // Російський державний військово-історичний архів, ф. 349, оп. 43, спр. 1567, 1 арк.
19. Русское градостроительное искусство: Градостроительство Московского государства XVI–XVII веков / Под общ. ред. Н.Ф.Гуляницкого; Науч.-исслед. ин-т теории арх-ры и градостр-ва. – М.: Стройиздат, 1994. – 317 с.; ил.
20. Рабинович М.Г. Очерки материальной культуры русского феодального города. – М.: Наука, 1988. – 312 с.
21. Русское градостроительное искусство. Древнерусское градостроительство / Под общ. ред. Н.Ф.Гуляницкого; Науч.-исслед. ин-т теории арх-ры и градостр-ва. – М.: Стройиздат, 1993. – 392 с.; ил.
22. Фотокопия рукописного плана Чернигова “Абрис Черниговский” // Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, Вф. 4295, 2 арк.; Вф. 4296, 2 арк.
23. Харламов В.О. Розписний список Чернігова 1701 р. // Слов’яно-руські старожитності північного Лівобережжя (матеріали історико-археологічного семінару присвяченого 60-річчю від дня народження О.В.Шекуна. – Чернігів: Сіверянська думка, 1995. – С. 91–92.

Игнатенко И.М. Обґрунтування віртуальної 3D реконструкції Верхнього Замку в Чернігові на зламі XVII–XVIII ст.

Робота присвячена обґрунтуванню об’ємно-просторової віртуальної реконструкції Верхнього Замку в Чернігові. У статті приведені свідчення історичних джерел про споруди замку та використані аналогії.

Ключові слова: 3D реконструкція, Чернігів, Верхній Замок.

Игнатенко И.М. Обоснование виртуальной 3D реконструкции Верхнего Замка в Чернигове рубежа XVII–XVIII вв.

Работа посвящена обоснованию объемно-пространственной виртуальной реконструкции Верхнего Замка в Чернигове. В статье приведены свидетельства исторических источников о сооружениях замка также указаны использованные аналогии.

Ключевые слова: 3D реконструкція, Чернигов, Верхний Замок.

Ihnatenko I.M. It is a justification virtual 3D reconstruction of the Upper Castle in Chernihiv turn of 17–18 centuries

The work devoted to substantiation volumetric and spatial virtual reconstruction of the Upper castle in Chernihiv. In this article presented evidence of historical sources about buildings castle and listed analogy that we used.

Key words: 3D reconstruction, Chernihiv, Upper Castle.

[надійшло до редакції: 29.09.2012 р.]

УДК 94(477):737.1(321.1)

Юрій КОВАЛЕНКО
(Глухів)

Джучидські монети та їх сіверські наслідування з літописного Глухова і його округи

Одним із важливих джерел у вивченні економічних контактів руських земель у післямонгольський час є нумізматичні матеріали. Дана робота присвячена знайденим у різні роки на території літописного Глухова та його округи золотоординським джучидським монетам і їх місцевим (сіверським) наслідуванням.